Szajbély Mihály

A MÉDIATÖRTÉNET ÉS A SAJTÓTÖRTÉNET VISZONYÁRÓL

A magyarországi sajtó- és médiatörténet-írás egyik nagy hiánya, hogy a sajtó 20. századi történetéről a mai napig nem készült olyan áttekintés, mint az 1892-es évnél abbamaradt akadémiai kézikönyv első két kötete. Kérdés természetesen, hogy szükséges és lehetséges-e folytatni ezt a vállalkozást, és ha igen, akkor milyen módon. Ez az írás (amely az Országos Széchenyi Könyvtárban 2004. december 10-én rendezett sajtótörténeti konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata) módszertani szempontból közelít a témához.

Ma már aligha lenne elképzelhető, hogy egy olyan hatalmas vállalkozást, mint a magyar sajtó történetének feltárása és kézikönyvbe foglalása, mindössze másfél oldalas, a célokról, a módszerekről és a problémákról számot adó gondolatmenet vezessen be. Márpedig a főszerkesztő, Szabolcsi Miklós mindössze ennyit szánt a sorozat egészének bemutatására az 1979-ben megjelent első kötet előszavában (Kókay, 1979), amely kötet az 1705–1848 közé eső másfél évszázad anyagát dolgozta fel. Nem szólt sokkal részletesebben e korszak sajátos kérdéseinek taglalásakor sem: bevezetőjének ez a része sem hosszabb két oldalnál.

Amit azonban leírt, az így is tanulságos olvasmány.

> „A sajtó története része a nemzet politikai és eseménytörténetének, része egy-egy nemzet irodalomtörténetének, tágabban: művelődéstörténetének, de egyúttal több is annál: külön minőség. […] a sajtó […] sajátos intézményrendszer, sajátos működésű közvélemény-alakító és tükröző szerkezet. […] tömegkommunikációs médium" (Szabolcsi in Kókay, 1979: 11).

Szavaiból kiderül, hogy a cél a sajtó történetének nagykorúsítása, kiszabadítása abból a 19. század során kialakult szerepköréből, amely mindössze a történeti és az irodalomtörténeti kutatások segédtudományaként legitimálta a létét. Ezt a kétségtelenül modern gondolatot azonban nem követte annak meghatározása, hogy voltaképpen mi teszi a sajtót *sajátos intézményrendszer*ré, és az sem vált reflexió tárgyává, hogy milyen módszerekkel tárható fel ennek a sajátos intézményrendszernek a működése, illetve működésének történeti alakulása. Az előszó hátralévő része inkább arról tanúskodik, hogy a főként irodalomtörténészekből és történészekből álló szerzőgárda változatlanul a maga sajátos szempontjai szerint, lényegében a történeti és az irodalomtörténeti kutatásoknak alárendelten volt képes megfigyelni és leírni a sajtó történetét.

Persze, egy tudomány mindig segédtudományként tekint a környezetében létező többi tudományra – a döntő kérdés az, hogy az adott területnek léteznek-e önleírásai, vagy csak „másleírásai" vannak. A sajtótörténeti vállalkozás voltaképpeni célja a sajtótörténet egy lehetséges önleírásának a létrehozása lett volna, a szerzőgárda tagjai

azonban inkább a maguk sajátos nézőpontjaiból készült „másleírások" általános érvényre emelésével voltak elfoglalva. Szabolcsi ezt úgy fogalmazza meg előszavában, hogy a munkatársak vegyes volta

> „segített a hatalmas mennyiségű anyag feltárásában […], de egyben problémát is jelentett. […] a történészek és az irodalomtörténészek szempontjai nem mindig egyeznek […] a szerkesztők törekedtek az álláspontok közelítésére, de a két nézet teljes azonosságát nem tudták mindig elérni" (Szabolcsi in Kókay, 1979: 12).

Ehhez a mai megfigyelő hozzáteheti: alighanem példátlan, hogy egy kézikönyvnek szánt tudományos mű második kötetének bevezetője vitatkozzék az első kötet bevezetőjével. Márpedig a sajtótörténet esetében ez történt. Szabolcsi az első kötet lektorát, Pándi Pált idézve jelezte, hogy a korszakolás kérdésében eltér a történészek és az irodalomtörténészek véleménye. A második kötet szerkesztőinek egyike, Kosáry Domokos viszont ugyancsak Pándira utalva és végső soron Szabolcsival vitatkozva azt fejtegette a maga bevezetőjében, hogy nem egyszerűen a két szakma sajátos szempontjainak érvényesítéséről van szó, hanem az irodalomtörténészek álláspontjának korszerűtlenségéről, akik még mindig az előző századból örökölt és a történettudomány által már régen meghaladott álláspontot képviselik (Kosáry & Németh G., 1985: 12–14).

Kevéssé érdekes most, hogy miként értékeljük ezeket az álláspontokat. A lényeg az, hogy a vállalkozás történészekből és irodalomtörténészekből álló szerkesztői – akiknek névsora, furcsa módon, csak a második kötet elején vált nyilvánossá – a maguk tudományterületének álláspontját igyekeztek érvényre jutatni.[1] Semmi nyoma viszont annak, hogy a sajtótörténet önálló tudományterületként való bevezetésének elméleti és módszertani feltételeiről töprengtek volna; e tekintetben Szabolcsi idézett szavainak a sajtó sajátos intézményrendszerként való leírásáról az előszókban nincsen folytatása, és az elkészült kötetekben sincsen gyakorlati következménye.

A Kókay György, Buzinkay Géza és Murányi Gábor által jegyzett, az 1990-es évek elején tankönyvként megjelent rövid sajtótörténeti összefoglaló bevezetője feleleveníti azt a gondolatot, hogy a sajtót öntörvényű intézményrendszerként kell vizsgálni. Első mondataiban pedig utal arra is, hogy újabban a kutatók inkább a médiatörténet kérdésköre, mintsem csupán a sajtó története iránt érdeklődnek.

> „Korunkban a kutatás gyakran komplex módon, együtt vizsgálja valamennyi média törvényszerűségeit, sőt van olyan kutatási irány (»publicisztikatudomány«), amely vizsgálata tárgyai közé bevonja mindazokat a nyilvánossággal kapcsolatos jelenségeket, amelyeknek valamilyen publicisztikai jelentősége van (pl.: a szónoki beszéd, színház, film, plakát stb.)" (Kókay et al., é. n.: 9).

Azt azonban, hogy ennek konzekvenciáit az adott kötetben le kellene vonni, a bevezető szerzője elhárítja magától:

> „ezen újabb kutatási módszerek sem zárják ki, hogy az egyes tömegkommunikációs eszközök – médiák – történetével továbbra is önállóan foglalkozzunk" (Kókay et al., é. n.: 9).

[1] Főszerkesztő: Szabolcsi Miklós. Szerkesztőbizottság: Kókay György, Kosáry Domokos, Márkus László, Mucsi Ferenc, Németh G. Béla, Vásárhelyi Miklós.

Ezzel az állásponttal ma sincsen vitám. Legfeljebb azt tehetném hozzá, hogy az egyes tömegkommunikációs eszközök történetének feldolgozóit mindez nem mentesíti az alól, hogy saját tárgyukat az éppen adott, ugyanakkor folytonos alakulásban, *levés*ben lévő médiatörténeti környezetre figyelve írják le. A rövid sajtótörténet szerzőin azonban a médiatörténeti perspektíva érvényesítését már csak azért is igazságtalan lenne számon kérni, mert a rendszerváltás után a felsőoktatásban hirtelen megjelent kommunikáció szakos képzéseket gyorsan el kellett látni tanulásra alkalmas sajtótörténeti összefoglalóval. Ez pedig gyakorlatilag aligha volt másként elképzelhető, mint a nagy sajtótörténet megfelelő köteteinek kivonatolásával, illetve az azokban még tárgyalásra nem került korszakok rövid, hasonló módszertant követő áttekintésével. Más kérdés, hogy ma már az is világossá vált: a kommunikáció szakos hallgatóknak nem csupán sajtó-, hanem kommunikáció- és médiatörténeti ismeretekre is szükségük van ahhoz, hogy az információs társadalom aktuális jelenségeit történeti távlatból legyenek képesek szemlélni és megítélni. Ennek az igénynek viszont nem képes megfelelni az összefoglaló 2001-ben megjelent, javított és bővített kiadása sem (Kókay et al., 2001).

Az érintett (és hasonló) vállalkozások[2] további szemlézése helyett most arra a kérdésre szeretnék választ találni, hogy mikortól alakult ki az igény a sajtó-, illetve a médiatörténeti kutatások önleírásainak létrehozására a magyar nyelvterületen kívül, ezen igény nyomán hogyan írhatjuk le ma a sajtótörténet és a médiatörténet kapcsolatát, valamint milyen elméleti/módszertani meggondolások nyomán célszerű ma a megkezdett sajtótörténeti vállalkozás folytathatóságáról/folytathatatlanságáról beszélni.

A médiatörténet

Mindenekelőtt azt érdemes világosan látni, hogy a sajtótörténet nem önmagában szabadult ki segédtudományi szerepköréből, hanem az 1960-as évek első felében az északamerikai kontinensen létrejött és gyorsan akadémiai diszciplinává vált médiatudomány részeként. A nagy iniciátor Marshall McLuhan (1911–1980) kanadai szociológus és médiatörténész volt, megfigyeléseinek háttrében pedig a televíziózás tömegméretűvé válása állt. Annak tényét, hogy információt alapvetően nem csupán beszéd és írás által lehet közvetíteni, hanem képek útján is, már a film, majd a hangosfilm megjelenése nyilvánvalóvá tette az 1920-as évek végétől kezdve. A televíziózás viszont ezt a technikát bevitte az otthonokba, és a mindennapok részévé, sőt elsődleges információforrássá tette, ezzel pedig olyan alapvetően megváltoztatta az emberek világészlelési módját, következésképpen gondolkodásmódját is, hogy elkerülhetetlenné vált a kialakult helyzettel való tudományos igényű szembenézés. Ennek kapcsán Kanadában és az Egyesült Államokban elsősorban a kommunikáció és a különböző médiumok közötti összefüggéseket és kapcsolatokat igyekeztek tisztázni. Kialakították a médiaelemzés sajátos fogalomtárát, ezzel párhuzamosan pedig vizsgálni kezdték a kommunikáció történeti alakulását, azaz médiatörténeti szempontból kezdték tárgyalni a szóbeliség és az írásbeliség egész problematikáját, majd az elektronikus hírközlő eszközök történetét, és ennek a hosszú folyamatnak a részeként értelmezték a sajtó megjelenését és alakulástörténetét.

[2] A pillanatnyilag rendelkezésre álló sajtótörténeti összefoglalókat felsorolja Széchenyi (2004: 1162–1163).

Ezek a kutatások, amelyek gyorsan meghonosodtak Nyugat-Európában,[3] felülírták azt a közkeletű gondolatot, hogy a médiatörténet az elektronikus médiumok történetével lenne egyenlő,[4] és így azok megjelenése előtt sajtótörténetről, megjelenésük után pedig sajtó- és médiatörténetről lehetne beszélni.

A tradicionális sajtótörténetek a lapok létrejöttéről, jellemzőiről és megszűnéséről tudósítanak, alapvetően kronologikus rendet követve, ezen belül anyagukat az aktuálisan létező vagy éppen létrejövő sajtótípusoknak megfelelően tagolva. Egyféle leltárt készítenek tehát, az anyag rendezésénél pedig többnyire a politikatörténet korszakolását követik. A médiatörténet viszont mélyebb és sajátos összefüggésekre kíváncsi, a médiumok alakulástörténetének belső logikáját igyekszik feltárni. Kiindulópontja az, hogy a médiumok történetének van egy helytől és időtől független, modellszerű alapmozgása. Eszerint egy új médium megszületése sohasem teszi fölöslegessé a már előtte létezett médiumok egyikét sem: nem a helyükbe, hanem melléjük lép, egyúttal újradefiniáltatja velük a helyüket, a jelentőségüket és a lehetőségeiket (Shanze, 2001: 210). Az írás kialakulása nem tette fölöslegessé a beszédet, a könyvnyomtatás feltalálása nem tette fölöslegessé a kézírást, a napilapok és a folyóiratok létrejötte nem tette fölöslegessé a könyvet, az elektronikus adathordozók elterjedése nem tette fölöslegessé a nyomtatott sajtót. Kétségtelen azonban, hogy az újabb és újabb médiumok elkülönülése mindig szerepük újragondolására, sok esetben elkeseredett ellenállásra késztette a régebbieket.

Az írás például egy bizonyos téma tárgyalását bizonyos keretek között teszi lehetővé, a fénykép más keretek között, és a mozgókép megint csak másként. Egy új technika belépése módosítja a meglévők hatókörét és a velük szembeni elvárásokat egyaránt. Amíg nem terjedt el a fényképezés, addig a regényekben gyakran bukkantak fel részletes tájleírások; amióta a fényképezés közkeletűvé vált, sőt megjelent a mozgókép is, a részletező tájleírások unalmasakká váltak, és kikoptak a regényekből. Amíg nem volt televízió, addig a moziban volt filmhíradó; amióta a televízió naponta többször jelentkezik friss képes hírekkel, azóta a filmhíradó fölöslegessé vált. Amíg nem volt televízió, a rádióban esténként gyakran volt színházi közvetítés. A színészek hangja hallatszott a rádión keresztül, a látványt viszont egy kommentátor pótolta, aki belesuttogta a mikrofonba, hogy éppen mi történik a színpadon. Amióta elterjedt a televízió, a rádiós színházi közvetítések igencsak megritkultak. Napjaink médiaanalízisének egyik legizgalmasabb témája pedig annak vizsgálata, hogy miként keresi szerepét a nyomtatott sajtó az elektronikus, illetve a digitális médiumok környezetében.

Az elmondottakból következik, hogy mindegyik médiumnak *önálló története* van ugyan, de ezt a történetet a *környezetében lejátszódó* (mediális és egyéb, például infrastukturális, gazdasági, mentális stb.) *változások* határozzák meg. A médiatörténet éppen ezért nem egyszerűen az egyes médiumok megszületésének kronológiáját igyekszik rekonstruálni (noha természetesen támaszkodik a kronológiára), hanem azt vizsgálja, hogy:

1. a modellszerű alapmozgás miként realizálódott és konkretizálódott az elmúlt évszázadok, sőt évezredek során;
2. melyek voltak az egyes médiumok történetét meghatározó környezeti változások;
3. melyek voltak az alakulástörténet csomópontjai, illetve melyek azok a különbségtételek, amelyek kijelölhetővé teszik őket;

---

[3] A médiaelméleti és a médiatörténeti kutatások történetének jó összefoglalását adja Detlev Schöttker bevezetője ahhoz az általa szerkesztett szöveggyűjteményhez (1999), amelyben a folyamat legfontosabb szövegeit adja közre; a fenti összefoglaló jórészt az ő gondolatmenete alapján készült.

[4] „A sajtó szerkezete, működési mechanizmusai és a technika oldaláról közelítve, az előző korszakkal lezárult a nyomtatott sajtó kifejlődése – erre a korszakra az új médiumok megjelenésével *médiatörténetté* változott a sajtó története" (Kókay et al., é. n.: 174).

4. a csomópontokra figyelve miként különíthetőek el a médiatörténet makro- és mikrokorszakai;
5. egy új médium születése milyen új lehetőséget biztosított az aktuális közönség számára a világ észlelésére, és ezzel miként járult hozzá a társadalom alakulástörténetéhez.

A médiatörténet tehát nem technikatörténet és nem is társadalomtörténet, hanem a maga sajátos megfigyelési szempontjainak megfelelően mindkettő elemeit hasznosító *észleléstörténet*, pontosabban az észlelés technicizálódásának a története (Schanze, 2001: 11.). Az észleléstörténetként definiált médiatörténet, a technikatörténet és a társadalomtörténet (gazdaságtörténet, politikatörténet stb.) egymáshoz való viszonya rendszer és környezet kapcsolataként írható le. A médiumok környezetében zajló változások belső irritációkká alakulva járulnak hozzá a médiumok rendszerének önfenntartó és önjáró, a rendszerelmélet terminusával élve autopoiétikus mozgásához, a médiumok rendszerének autopoiétikus mozgása pedig belső irritációkat hoz létre a környező rendszerekben, ezzel hozzájárulva a környezeti rendszerek autopoiétikus mozgásához.[5] A hírközlés felgyorsulása a 19. század második felében például evidens módon alakította át a gazdaságot, a politikát, a tudományt, de átalakította az egyes emberek világszemléletét is (Barbier & Lavenir, 2004: 135–136).

Úgy is lehetne fogalmazni, hogy minden leírható és magyarázható a médiatörténeti változások szemszögéből. Mivel pedig korábban szinte semmit sem mutattak be ebből a nézőpontból, így tökéletesen érthető, hogy az utóbbi 15–20 évben az érdeklődés igen erőteljesen fordult az újonnan megnyílt kutatási terület felé, és a médiatudomány ma már egyfajta új szupertudományként tűnik fel.[6]

A médiatudomány hazai felértékelődését egyértelműen jelzi például az a Nyíri Kristóf által az MTA Filozófiai Intézetében az 1990-es években elindított tudományos projekt, amelynek első eredménye a *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig* című, 1998-ban megjelent szöveggyűjtemény volt (Nyíri & Szécsi, 1998). Nyíri a kötet előszavában arról beszélt, hogy a kutatócsoport egy új filozófiatörténeti paradigma kidolgozására tesz kísérletet, amely

> „a filozófia fogalmi feszültségeit alapvetően a történetileg egymásra torlódó kommunikációs technológiák – szóbeliség, írásbeliség, könyvnyomtatás, elektronikus kommunikáció – között fellépő diszharmóniákból eredezteti. A program elméleti hátterét azok az – elsősorban angolszász – kutatási eredmények képezik, amelyek a szóbeliségtől az írásbeliségre való történeti áttérés kultúrfilozófiai következményeire irányulnak" (Nyíri, 1998: 16).

A kötet elsősorban az ő munkásságukba kínált betekintést.

Az irodalomelmélet és az irodalomtörténet nézőpontjából legújabban Takáts József adott világos és nagyívű áttekintést arról a kultúratudományi fordulatról, amelynek jegyében az elmúlt két évtizedben az irodalmi alkotások medialitásának kérdései kerültek az érdeklődés előterébe, és szorították vissza a sokáig divatos hermeneutikai, illetve dekonstrukciós vizsgálódásokat. A *Jelenkor* 2004. novemberi számában olvasható

---

[5] Az autopoiézis Luhmann rendszerelméletének egyik alapkategóriája. E fogalmat Luhmann több munkájában is meghatározta, többé vagy kevésbé részletező, de a lényeget tekintve egybehangzó módon; vö. Luhmann (1987: 314; 1997: 65–68).

[6] „Manapság ott tartunk, hogy már a világ és valóság mibenlétére, szubjektum és világ viszonyára vonatkozó legalapvetőbb kérdések is a médiumokhoz, a médiumok hatóerejéről szóló vitákhoz vezetnek" (Helmes & Köster 2002: 15).

gondolatmenetének (Takáts, 2004: 1165–1177) megfogalmazására az a Kulcsár Szabó Ernő és Szirák Péter által szerkesztett, *Történelem, kultúra, medialitás* (2003) címmel megjelent tanulmánykötet adott alkalmat, amely ugyancsak a *cultural turn* legfontosabb angolszász és német gondolkodóinak elképzeléseit mutatja be. Takáts kétségbe vonja ugyan azt a kötet szerkesztői által megfogalmazott önleírást, amely szerint a munka olyan új törekvéseket mutatna be, „amelyek a hazai szellemtudományokban még nem fejtettek ki számottevő hatást, s esetleg csupán ismertetések vagy kiragadott szövegrészeik fordítása képviseli őket a szélesebb szakmai nyilvánosságban" (Kulcsár Szabó & Szirák, 2003: 11), de az a tény, hogy a hazai hermeneutika kétségkívül legjelentősebb iskolája ilyen érdeklődéssel fordult az új diszciplína felé, mutatja a médiaelméleti perspektíva vonzerejét. Ugyanezt szinte aforisztikusan fejezi ki a *Literaturwissenschaft: intermedial – interdisziplinär* címet viselő, 2002-ben Bécsben megjelent tanulmánykötet egyik szerzője, Reinhold Viehoff, aki írásának a következő címet adta: *Von der Literaturwissenschaft zur Medienwissenschaft – und kein Weg zurück* (Az irodalomtudománytól a médiatudományig – és nincsen visszaút). Azt pedig, hogy a medialitás nézőpontjából milyen érdekesen és újszerűen világíthatók meg az irodalomelmélet és az irodalomtörténet régi kérdései is, egyebek mellett jól példázza Benczik Vilmos pár évvel ezelőtt megjelent, méltatlanul keveset emlegetett könyve (Benczik, 2001).

Az idézett írások tehát egy, ma már bátran tudománytörténetinek nevezhető fordulatról adnak hírt. Ez a fordulat nagyon üdítő és inspiratív, ugyanakkor a különböző diszciplínák parttalanná válásával fenyeget: az egyes területek sajátos kérdései könnyen elveszhetnek, láthatatlanná válhatnak a nagy közös perspektívában. Éppen emiatt gondolom úgy, hogy a médiatudományt, illetve a médiatörténetet nem szupertudományként, hanem világos különbségtételek mentén kell művelni. Ez annyit jelent, hogy nem szabad összekeverni a médiumok rendszerének történetét a médiumok környezetének történetével, még akkor sem, ha a környezeti rendszerek története leírható a médiatörténet perspektívájából is. Azok a leírások azonban már nem a médiumok rendszerének, hanem a környezetében helyet foglaló rendszerek történetének leírásai lesznek: a globális perspektívát tehát nem feladni, hanem világos különbségtételek által tagolni kell.

A sajtótörténet mint a médiatörténet része

Az észlelés technikatörténeteként felfogott médiatörténet voltaképpen nem más, mint az észlelésformák elkülönülésének története; a sajtó kialakulása, majd a sajtótípusok elkülönülése pedig ennek az észleléstörténetnek a része. A médiatörténeti kutatások részterületeként elképzelt hazai sajtótörténeti kutatások előtt véleményem szerint ma két feladatkör rajzolódik ki.

1. Egyrészt az anyagfeltárás feladatköre: egy olyan kommentált bibliográfia elkészítése, amely valóban kézikönyvszerűen adna számot az egyes sajtótermékek alapítási és megszűnési idejéről, szerkesztőiről, fontosabb munkatársairól, és pár sorban tudósítana a lapok jellegéről. Ilyen meggondolások szerint rendezi és mutatja be anyagát például Andrea és Wolfram Seidler *Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809. Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Pressburg und Pest-Buda* című, igen jól használható munkája (Seidler & Seidler, 1988). Hasonló áttekintés létrehozására tett javaslatot Széchenyi Ágnes a 20. század hiányzó sajtótörténete kapcsán (Széchenyi,

2004: 1160–1161), e munkát azonban a 18–19. század vonatkozásában is el kellene végezni. A sajtótörténeti összefoglaló megjelent három vaskos kötetéből ugyanis esetenként éppen a legfontosabb adatok hiányoznak, vagy bújnak meg szinte fellelhetetlenül a hosszadalmas fejtegetések dzsungelében. A magyar sajtó teljes történetét feldolgozó kommentált bibliográfia ideális megjelenési formája ma már természetesen a CD-ROM lenne.

2. Szükséges továbbá az anyag világos szempontok szerinti rendszerezése, leírása. Itt természetesen többféle leírás is elképzelhető; én az alábbiakban a funkcionális elkülönülések rendező elvként való elfogadására teszek javaslatot.

Ez a szempont felvetődött már a *Von Almanach bis Zeitung. Ein Handbuch der Medien in Deutschland 1700–1800* című, 1999-ben megjelent kötet előszavában is (Fischer et al., 1999: 9–23). A szerkesztők itt úgy fogalmaztak, hogy amennyiben a 18. századi médiumokat egy funkcionális modellnek megfelelően kívánjuk rendszerezni, úgy négy elsődleges szerepkört különíthetünk el: a praktikus és hasznos tudás közvetítését, az aktuális információk terjesztését, a földrajzilag és kulturálisan behatárolható térségek felmérését (egyrészt a tapasztalás mindinkább empirikussá váló, másrészt a szórakoztatás kontextusában), valamint a szaktudományos eredmények megvitatását és terjesztését. Ezekből azután másodlagos funkciók vezethetőek le, mint például a politikai és a társadalmi ellenőrzés kidolgozása, a morálisan orientáló, világszemléletet formáló tudás közvetítése a szekularizálódás idején és a nemzeti/területi identitás biztosítása.

A német szerzők által nevesített elsődleges és másodlagos szerepkörök nálunk a 18. század végétől kezdtek kialakulni. Vizsgálandó, hogy a magyar viszonyok milyen mértékben tekinthetők sajátosaknak, azaz kialakultak-e esetleg további szerepkörök a magyar nyelvű sajtó létrejöttének első szakaszában, valamint az is, hogy a hazai sajtó miként differenciálódott a 19. század során, milyen új szerepkörök alakultak ki, illetve a szerepkörök differenciálódása miként követhető nyomon a sajtó különböző típusainak és formáinak elkülönülésében. Az ilyen kutatások természetesen nem tekinthetnek el attól, hogy a nyomtatott sajtó környezetében fontos változások zajlottak le a 19. század folyamán. Az írni-olvasni tudás terjedésének következményeként a Habermas által definiált polgári nyilvánosság mellett egyre meghatározóbb szerepet játszott a populáris nyilvánosság, az újságba író írók helyét fokozatosan a profi újságírók foglalták el, a lassú kézi sajtót felváltotta a modern gyorssajtó, a kézi szedést a linotip, majd a monotip szedés, a postakocsit a vasút, a nyomtatott sajtó környezetében pedig megjelentek a 20. század elektronikus médiumainak az előfutárai: a távíró (1837), a telefon (1860), a fonográf (1877), a fényképezés (1839) és a némafilm (1895).

Ilyen társadalmi és mediális környezetben zajlott tehát a nyomtatott sajtó elkülönülési folyamata a hosszú 19. században. Kezdetben a nyomtatványok piacán csak alkalmi kiadványok léteztek – gyakorlatilag *könyvek*. A hírszükséglet megnövekedése, illetve az információ áruvá válása következtében zajlott le az első elkülönülés: a könyvek *mellett* megjelent az első periodikus kiadvány, a referáló hírlap. A polgári nyilvánosság kialakulásával a hírlapokból elkülönültek az okoskodás fórumai, a folyóiratok. A magyarországi magyar nyelvű sajtó történetében ezek a változások 1780 és 1795 között játszódtak le. A következő szignifikáns elkülönülés a könyv terén következett be az 1820-as években, amikor Kisfaludy Károly *Aurorá*jával (1822–1837) létrejött az első szépirodalmi almanach. A hírlap- és folyóirat-irodalom terén viszont – noha számos fontos sajtótermék látott időközben napvilágot – a következő lényeges elkülönülésre az 1830-as évekig kellett várni, amikor a referáló lapoktól elkülönült a véleményt nyilvánító pártsajtó (*Jelenkor*, 1832–1848; *Pesti Hírlap*, 1841–1849), a tudományos-enciklopédikus folyóiratoktól elkülönültek az első enciklopédikus szórakozta-

tó lapok, a divatlapok (*Regélő–Honművész*, 1833–1841; *Rajzolatok a Társasélet- és Divatvilágból*, 1835–1839), majd a divatlapoktól elkülönült az enciklopédikus *ismeretterjesztő lap* (*Athenaeum*, 1837–1843). Az enciklopédikus folyóiratoktól, illetve az enciklopédikus ismeretterjesztő lapoktól az 1840-es években különültek el előbb az ismeretterjesztő szaklapok (*Magyar Gazda*, 1841–1848), majd az 1850-es években a valódi szakmai és tudományos lapok (*Magyar Nyelvészet*, 1855–1862; *Törvénykezési Lapok*,1857–1859; *Tanodai Lapok*, 1856–1861; *Protestáns Egyházi s Iskolai Lap*, 1858–1919; *Lapok a Lovászat és Vadászat Köréből*, 1857–58 stb.). A pártsajtótól az 1870-es évek elején különült el a független sajtó (*Pesti Hírlap*, 1878–1944), a független sajtótól a század utolsó évtizedében különült el a bulvársajtó (*Esti Ujság*, 1896–1917).

Úgy gondolom, hogy az itt csak durva leegyszerűsítéssel bemutatott elkülönülésekre figyelve jól áttekinthető és logikus leírás adható a nyomtatott sajtó magyarországi történetéről. A médiatörténet modellszerű alapmozgásának állandó szem előtt tartásával természetesen nem csupán arra kell figyelni, hogy milyen új sajtótípusok jöttek létre, hanem arra is, hogy a korábbi sajtótípusok szerepköre miként alakult át az újak létrejöttével. Vizsgálandó, hogy e folyamatok miként tükröződnek az egyes sajtótípusok önleírásaiban, milyen másleírásokat adott róluk a környezetük, illetve milyen másleírásokat adtak ők a környezetükről.

Összefoglalás

Helmut Schanze úgy fogalmazott már többször emlegetett kézikönyvében, hogy „[a] 19. század médiatörténete számára könyv és sajtó ellentéte és egymás mellett élése a meghatározó tényező" (Schanze, 2001: 413). Hogy valóban *meghatározó* tényező-e, azzal talán lehetne vitatkozni, noha kétségtelen, hogy igen sok korabeli írás mutatta be a könyv és a sajtó ellentéte mentén a 19. század médiatörténetét (Szajbély, 2005). A 20. század médiatörténetének meghatározó tényezője viszont vitathatatlanul a nyomtatott sajtó és az elektronikus médiumok egymás mellett élése és ellentéte. Ennek csak látszólag mond ellent az, hogy a nyomtatott sajtó elkülönülési folyamata lényegében lezárult a 19–20. század fordulóján. Lapok természetesen nagy számban jöttek létre később is, de szignifikáns elkülönüléseket jelző új laptípusok már sokkal kevésbé. A sajtó 20. századi történetének kutatója így inkább arra a kérdésre kereshet választ, hogy a különböző hírlapok és folyóiratok környezetében lezajlott médiatörténeti változások (hangosfilm, rádió, televízió, internet) hogyan módosították a már létező sajtótípusokat. Ha pedig vizsgálódásai végül oda vezetnének, hogy e változások mégis új laptípusok létrejöttét eredményezték, akkor le kell mondania kiinduló hipotéziséről. Ám akármi legyen is kutatásainak végeredménye, a 20. századi nyomtatott sajtó történetének feldolgozása mindenképpen megköveteli az elektronikus médiumok történetének áttekintését is.

Végezetül szeretném hangsúlyozni, hogy a magyar sajtó történetének sokféle narratívája konstruálható, és a funkcionális modell csak az egyik lehetőség a sok közül. Magától értetődőnek tartom, hogy mellette vagy éppen helyette létrejönnek majd más szempontokat követő narratívák is. Azt azonban nem tartom elképzelhetőnek, hogy a sajtótörténeti összefoglalót ott és úgy lehessen folytatni, ahol és ahogyan 1985-ben abbamaradt. Álláspontom természetesen nem az akkori szerzők és szerkesztők munkájának lebecsülését, még csak nem is kései kritikáját jelenti. Amit ők nem kis

munkával létrehoztak, az összhangban volt a tudomány korabeli állásával és elvárásaival – most azonban a tudomány mai állásának és elvárásainak megfelelően kell végiggondolnunk a sajtótörténeti szintézis lehetőségeit.

Irodalom

Barbier, Frédéric & Catherine Bertho Lavenir (2004) *A média története*. Budapest: Osiris.

Benczik Vilmos (2001) *Nyelv, írás, irodalom, kommunikációelméleti megközelítésben*. Budapest: Trezor.

Fischer et al. (1999) Einleitung: Aufklärung, Öffentlichkeit und Medienkultur in Deutschland im 18. Jahrhundert. In: von Fischer, Ernst & Haefs, Wilhelm @ Mix, York-Gotbart (Hrsg.) *Von Almanach bis Zeitung: ein Handbuch der Medien in Deutschland 1700–1800*. München: Beck.

Schanze, von Helmut, Hrsg. (2001) *Handbuch der Mediengeschichte*. Stuttgart.

Helmes, Günter & Werner Köster (2002) *Texte zur Medientheorie*. Stuttgart.

Kókay György, szerk. (1979) *A magyar sajtó története I. (1705–1848)*. Írták: Fenyő István, Kókay György, Kosáry Domokos, T. Erdélyi Ilona, Ugrin Aranka. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kókay György & Buzinkay Géza & Murányi Gábor (é. n.) *A magyar sajtó története*. Budapest: MÚOSZ.

Kókay György & Buzinkay Géza & Murányi Gábor (2001) *A magyar sajtó története*. Javított, bővített kiadás. Budapest: MÚOSZ

Kosáry Domokos & Németh G. Béla, szerk. (1985) *A magyar sajtó története II/1.* (1848–1867). Írták: Antall József, B. Nagy Eszter, Buzinkay Géza, Katus László, Kosáry Domokos, Miklóssy János, Pók Attila, Várady Géza. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kulcsár Szabó Ernő & Szirák Péter, szerk. (2003) *Történelem, kultúra, mediálitás*. Budapest: Balassi.

Luhmann, Niklas (1987) Paradigmawechsel in der Systemtheorie. In: von Reinhart Herzog & Reinhart Koselleck (Hrsg.) *Epochenschwelle und Epochenbewusstsein*. München.

Luhmann, Niklas (1997) *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt/M.

Nyíri Kristóf (1998) Bevezetés. Adalékok a szóbeliség-írásbeliség paradigma történetéhez. In: Nyíri & Szécsi (szerk.) *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Budapest: Áron.

Nyíri Kristóf & Szécsi Gábor, szerk. (1998) *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Budapest: Áron.

Schanze, Helmut (2001) Integrale Mediengeschichte. In: Schanze, von Helmut (Hrsg.) *Handbuch der Mediengeschichte*. Stuttgart.

Schöttker, Detlev (1999) *Von der Stimme zum Internet. Texte aus der Geschichte der Medienanalyse*. Göttingen.

Seidler, Andrea & Wolfgang Seidler (1988) *Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809. Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Pressburg und Pest-Buda*. Wien & Köln & Graz.

Szajbély Mihály (2005) Irodalom és zsurnalizmus. Karl Kraus és Schöpflin Aladár írásai, mint az irodalom médiatörténetének forrásai a 20. század elején. *Tiszatáj*, 2. sz. (megjelenés előtt.)

Széchenyi Ágnes (2004) A 20. század hiányzó sajtótörténete – adósságlista és javaslat. *Magyar Tudomány*, 10. sz.

Takáts József (2004) A Kulcsár Szabó-iskola és a „kulturális fordulat". *Jelenkor*, 11. sz.